

KEIMENA/TEXTS

Children's literature E-journal

KEIMENA για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής και Εφηβικής Λογοτεχνίας, τεύχος 39^ο, σσ. 82-93, 04/09/2023, ISSN: 1790-1782

Η συμπερίληψη ως βίωμα στο έργο «Ένα παιδί από το πουθενά» της Άλκης Ζέη

Ποζιού Ελένη

Φιλολόγος

ΜEd Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης- Πατρών & Λευκωσίας

ΜΑ Δημιουργικής Γραφής – Δυτικής Μακεδονίας & ΕΑΠ

pozou.elen@hotmail.com

Περίληψη

Η Άλκη Ζέη, παρακολουθώντας στενά τα λογοτεχνικά και κοινωνικά τεκταινόμενα της εποχής, συνθέτει ένα μυθιστόρημα με κοινωνικο-πολιτικές, ιδεολογικές και υπαρξιακές αναφορές, φέρνοντας τον ήρωα αντιμέτωπο με τον σχολικό εκφοβισμό, την περιθωριοποίηση των αστέγων, τον κοινωνικό και φυλετικό ρατσισμό και την προσφυγική κρίση. Κάθε πρόκληση για τον Ίκαρο αποτελεί «βουτιά» στη βαθύτερη γνώση της ζωής, ενώ κινητοποιεί τα κοινωνικά αντανάκλαστα του. Μέσα από το βίωμα των κοινωνικών εξελίξεων ο Ίκαρος πλάθει την ταυτότητά του στην πορεία του προς την ενηλικίωση, ενώ όλα τα πρόσωπα του έργου καλούνται να τοποθετηθούν απέναντι στις κοινωνικές προκλήσεις. Στόχος της εργασίας είναι η διερεύνηση των επιλογών των προσώπων του έργου, μέσα από τον θεωρητικό φακό της συμπερίληψης, που υπαγορεύει τις επιλογές και τις πράξεις τους. Υπό το πρίσμα της συμπερίληψης, οι αντιδράσεις των ηρώων στα κοινωνικά προβλήματα και αδιέξοδα διαπνέονται από αλληλεγγύη και ανθρωπιά, προωθώντας την αποδοχή του «άλλου» και του εαυτού. Συνεπώς, τα πρόσωπα του έργου ακολουθούν συμπεριληπτικές επιλογές, προκειμένου να συνδιαλλαγούν με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, όπως προκρίνουν οι σύγχρονες εκπαιδευτικές και κοινωνικές ανάγκες.

Λέξεις-κλειδιά: κοινωνικοί προβληματισμοί, ταυτότητα, βίωμα, συμπεριληπτικές επιλογές

Abstract

Alki Zei, closely following the literary and social events of the time, composes a novel with socio-political, ideological, and existential references, bringing the hero face to face with the issues of school bullying, the marginalization of the homeless, racism and the refugee crisis. Each challenge for Icarus is a "plunge" into the more profound knowledge

of life while mobilizing his social reflexes. Through the experience of social development, Icarus shapes his identity on his way to adulthood, while all the characters in the play are called to position themselves against social challenges. This work investigates heroes' choices through the theoretical lens of inclusion, which dictates their choices and actions. As a result, the heroes' reactions to social problems and impasses are imbued with solidarity and humanity, promoting the acceptance of the "other" and himself. Therefore, the novel's characters follow inclusive choices to interact with the broader social environment, as the modern educational and social needs dictate.

Keywords: social concerns, identity, experience, inclusive choices

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται τον τρόπο πρόσληψης της περιρρέουσας πραγματικότητας από την Άλκη Ζέη στο έργο *Ένα παιδί από το πουθενά*, μέσα από τη φωνή ενός σύγχρονου μυθοπλαστικού χαρακτήρα, ο οποίος βιώνει το δικό του ταξίδι ενηλικίωσης, προκειμένου να οδηγηθεί στη γνώση του κόσμου και του εαυτού. Παράλληλα, αναδεικνύεται η δυνατότητα της συγγραφέα να πλάσει έναν ήρωα που συμπλέει με άλλα παιδιά «από το πουθενά» και διερευνά την ταυτότητά του μέσα από τη γνωριμία με τον «άλλον». Αξίζει να αναφερθεί ότι η αναζήτηση της προσωπικής ταυτότητας του ήρωα τοποθετείται σε ένα σύγχρονο πλουραλιστικό περιβάλλον με τις δικές του υπαρξιακές και κοινωνικές αναφορές.

Το έργο *Ένα παιδί από το πουθενά* αποτελεί το τελευταίο μυθιστόρημα της Άλκης Ζέη, το οποίο εκδίδεται τον Νοέμβριο του 2019 από τις εκδόσεις «Μεταίχμιο», λίγους μήνες πριν από τον θάνατό της¹. Η συγγραφέας στα ενενήντα επτά της χρόνια υπογράφει ένα σύγχρονο εφηβικό μυθιστόρημα μέσα από την οπτική ενός μοναχικού παιδιού που μεγαλώνει στον αστικό ιστό της αφιλόξενης πρωτεύουσας προς το τέλος της δεκαετίας του 2010. Το μυθιστόρημα γράφεται σε πρώτο ενικό πρόσωπο, ακολουθώντας τη φωνή ενός ήρωα που βιώνει ποικίλες εσωτερικές διεργασίες και συγκρούσεις προκειμένου να ανακαλύψει και να αποδεχτεί τον εαυτό του, σε μια παράλληλη πορεία διερεύνησης και αποδοχής του κόσμου που τον περιβάλλει. Αν και δεν πρόκειται για ένα αμιγώς εφηβικό μυθιστόρημα, παρατηρούνται στοιχεία που αρδεύονται από την εφηβική λογοτεχνία, με χαρακτηριστικότερο όλων την αναζήτηση της προσωπικής ταυτότητας του ήρωα και τις εσωτερικές συγκρούσεις που αυτός βιώνει σε μια πορεία προς την ενηλικίωση (Κανατσούλη, 2015).

Ο ήρωας, Ίκαρος, είναι το δεκάχρονο «παιδί από το πουθενά» που μεγαλώνει με τη θεία του. Αν και διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά των συνομηλίκων του και δανείζεται από τους σύγχρονους εφήβους τις συμπεριφορές τους (αναζητά διαδικτυακά

¹ Η Άλκη Ζέη πεθαίνει τον Φεβρουάριο του 2020 (βλ. την ιστοσελίδα της συγγραφέως: Για την Άλκη - alkizei.com)

πληροφορίες για ό,τι τον ενδιαφέρει, θέλει να φορέσει σκισμένο τζιν), ωστόσο, επιδεικνύει κοινωνική ανωριμότητα, η οποία οφείλεται στην έλλειψη κοινωνικών επαφών εκτός σχολικού πλαισίου. Παράλληλα, οι αναφορές του έργου στο κλασικό μυθιστόρημα του Saint Exupéry *Ο Μικρός πρίγκιπας* είναι εμφανείς, καθώς άλλωστε, η Άλκη Ζέη, λίγα χρόνια νωρίτερα αναλαμβάνει τη μετάφραση του έργου από τα γαλλικά². Ο ήρωας Ίκαρος με τα ξανθά μαλλιά και τα γαλανά μάτια έχει πατέρα πιλότο που σκοτώθηκε, όπως συμβαίνει με τον δημιουργό του *Μικρού πρίγκιπα*, ενώ επιδιώκει να «εξημερώσει» τη θεία του σε μια πορεία ενηλικίωσης και απόκτησης κοινωνικής γνώσης του κόσμου, όπως αντίστοιχα, ενεργεί ο *Μικρός πρίγκιπας* (Ζερβού, 2020). Όταν ο Ίκαρος διαβάζει το βιβλίο του *Μικρού πρίγκιπα*, αναγνωρίζει την ομοιότητά του με αυτόν, αφού συναντά ένα «παιδί που είχε έρθει από το πουθενά» (Ζέη, 2019, σ. 80). Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ίκαρος μοιάζει εξωτερικά και στο νορβηγό συγγραφέα, Jo Nesbo, καθώς, όπως αναφέρει η συγγραφέας, η γνωριμία της μαζί του έδωσε αφορμή για την κατασκευή του συγκεκριμένου λογοτεχνικού χαρακτήρα, τουλάχιστον, σε επίπεδο εξωτερικής εμφάνισης³.

Στόχος της εργασίας είναι η προσέγγιση του έργου υπό το πρίσμα της συμπερίληψης, ως αξία που υπαγορεύει τις επιλογές και τις πράξεις του ήρωα και υπόλοιπων προσώπων του έργου. Οι χαρακτήρες του βιβλίου έρχονται αντιμέτωποι με σύγχρονες κοινωνικές προκλήσεις και καλούνται να λάβουν αποφάσεις, επιδεικνύοντας αποφασιστικότητα και ανθρωπιά. Μέσα από τη βίωση δύσκολων καταστάσεων στην εκπαίδευση και στην κοινωνία, τα πρόσωπα του έργου διερευνούν τις δυνατές επιλογές τους, προκρίνοντας τις επιλογές που διαπνέουν αλληλεγγύη και κατανόηση. Συνεπώς, η συμπερίληψη αποτελεί τη συνειδητή απάντηση-αντίδραση στη βιωμένη πραγματικότητα, υπαγορεύοντας τις πράξεις και τις επιλογές των ηρώων.

Συμπερίληψη: μια ανάγκη εκπαιδευτική και κοινωνική

Η συμπερίληψη διαμορφώνει ένα ασφαλές πλαίσιο επιλογών και δράσεων στο σχολείο και στην κοινωνία, αφού διερευνά τρόπους αποδοχής του διαφορετικού, συμπερίληψης όλων των «φωνών» και διάδρασης, μέσα από την ανάδειξη δημοκρατικών και ηθικών αξιών. Η συμπερίληψη αφορά έναν τρόπο ισότιμης εμπλοκής όλων των μελών στο σύνολο των σχολικών και κοινωνικών δράσεων. Πρόκειται για τη δημιουργία μιας κουλτούρας που διαμορφώνεται και υποστηρίζεται από όλα τα εμπλεκόμενα μέλη, τα οποία δεσμεύονται για αμοιβαία κατανόηση, αλληλεγγύη, ανθρωπιά και αποδοχή. Η συμπεριληπτική πολιτική δεν αποτελεί απλώς τεχνική αλλαγή, αλλά είναι μια κίνηση, με σαφή προσανατολισμό, απαιτώντας την τροποποίηση στον τρόπο σκέψης και δράσης, με την ανάδειξη της κουλτούρας του μη διαχωρισμού (Ainscow, 2021).

² Πρόκειται για την τελευταία μετάφραση του βιβλίου του *Μικρού πρίγκιπα* στα ελληνικά από την Άλκη Ζέη το 2015.

³ Βλ. ομιλία *Ο μεγάλος περίπατος της Άλκης*: <https://www.blod.gr/lectures/o-megalos-peripatos-tis-alkis/>

Στον χώρο της εκπαίδευσης η συμπερίληψη αποτελεί ανάγκη εκπαιδευτική, με την εύρεση τρόπων διδασκαλίας που απευθύνονται σε όλους τους μαθητές: κοινωνική, για ένα σχολείο χωρίς διαχωρισμούς και οικονομική, με τη δημιουργία ενός σχολείου για όλους (Ainscow, 2020). Η εφαρμογή της συμπερίληψης αναδεικνύει την ανάγκη για μετακύλιση του ενδιαφέροντος σε καινούρια μοντέλα και παιδαγωγικές πρακτικές, που σέβονται την ετερογένεια των μαθητών και τη διαφορετικότητά τους (Τσερμίδου & Ζώνιου-Σιδέρη, 2020). Παράλληλα, η συμπεριληπτική εκπαίδευση προωθεί τη δημιουργία ενός σχολείου που απευθύνεται στις ανάγκες όλων των μαθητών, μέσα από κατάλληλες τροποποιήσεις και προσαρμογές στη διδασκαλία, στα αναλυτικά προγράμματα και στην προσβασιμότητα. Η συμπερίληψη, βαδίζοντας σε κοινό άξονα με τη διαπολιτισμική εκπαίδευση σε επίπεδο αξιών και αρχών και δεδομένου ότι απευθύνεται στο σύνολο των μαθητών, τυπικής, ειδικής και διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, προκρίνει τη δημιουργία ενός σχολείου δημοκρατικού, χωρίς ανισότητες που θα αναδεικνύει την αξία της κοινωνικής δικαιοσύνης, τον σεβασμό και την αποδοχή του διαφορετικού (Μάμας, 2014).

Επίσης, η κοινωνική συμπερίληψη σχετίζεται πρωτίστως με τη δυνατότητα πρόσβασης του ατόμου ή ομάδων στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή και την εξάλειψη των προβλημάτων που σχετίζονται με την απρόσκοπτη πρόσβαση (Oxoby, 2009). Παράλληλα, η κοινωνική συμπερίληψη μπορεί να ιδωθεί ως σχήμα ενδυνάμωσης μέσα από την προσέγγιση των ανθρώπινων δυνατοτήτων. Σε αυτή την κατεύθυνση οδηγεί η εκπαίδευση μέσα από έναν μετασχηματιστικό ρόλο, αναδεικνύοντας την ετερότητα και την ποικιλομορφία. Σύμφωνα με αυτή την προοπτική, το μειονέκτημα και η αδυναμία αξιοποιούνται θετικά, προωθώντας την προσωπική ανάπτυξη και την ενδυνάμωση. Για την επίτευξη της κοινωνικής συμπερίληψης και ενδυνάμωσης απαιτούνται πρακτικές που περιλαμβάνουν ενδεικτικά τη συμπερίληψη όλων των «φωνών», την ενίσχυση του διαλόγου και την ενδυνάμωση πρακτικών που φέρουν την ελπίδα (Gidley, Hampson, Wheeler, & Bereded-Samuel, 2010).

Από την άγνοια στην κοινωνική γνώση μέσα από σύγχρονους προβληματισμούς

Η σύγχρονη λογοτεχνία για παιδιά και νέους περιλαμβάνει θεματολογία που άπτεται ζητημάτων με ποικίλες ψυχο-κοινωνικές και ιδεολογικές προεκτάσεις. Κοινωνικά θέματα, όπως η βία, ο σχολικός εκφοβισμός, ο ρατσισμός, η διαφορετικότητα, αλλά και ιδιοσυγκρασιακά ζητήματα που σχετίζονται με τη συγκρότηση της προσωπικότητας του ήρωα, απασχολούν τα σύγχρονα λογοτεχνικά έργα (Κιοσσές, 2018). Άλλωστε, σύμφωνα με την Κατσίκη-Γκίβαλου (2008) η λογοτεχνία βρίσκεται σε ανοιχτό διάλογο με την κοινωνία, καθοδηγώντας και διαμορφώνοντας την «κοινωνική συνείδηση» του παιδιού. Μέσα από τη λογοτεχνία το παιδί μαθαίνει να αναγνωρίζει τον κόσμο που το περιβάλλει ικανοποιώντας τη φιλοπεριέργειά του. Μέσα από το έργο της Άλκης Ζέη αναδεικνύονται σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα (Κατσίκη-Γκίβαλου, 2012). Στο έργο *Ένα παιδί από το πουθενά* η συγγραφέας αφουγκράζεται με την ευαισθησία που τη χαρακτηρίζει τα

σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα που ταλανίζουν τη χώρα την τελευταία δεκαετία και αναδεικνύει ζητήματα, όπως ο σχολικός εκφοβισμός, η περιθωριοποίηση των αστέγων, ο κοινωνικός και φυλετικός ρατσισμός και η προσφυγική κρίση.

Η ανάδειξη, ωστόσο, κοινωνικών προβλημάτων και εκπαιδευτικών ανισοτήτων δεν είναι πρωτόγνωρη στο έργο της Άλκης Ζέη, εφόσον η ίδια αντλεί από το δικό της ιστορικό και πολιτικό βίωμα τη θεματολογία της, εγείροντας προβληματισμούς, καθώς καταγράφει τις σκέψεις και τα λεγόμενα καθημερινών ανθρώπων (Μητσιάλη, 2021). Μέσα από τη σύμπλευση ιστορικών γεγονότων με τη λογοτεχνική αφήγηση, το «βιωμένο» παρελθόν συνδιαλέγεται με το σήμερα, προτρέποντας τους νεαρούς αναγνώστες να σκεφτούν πολιτικά (Κατσίκη-Γκίβαλου, 2015). Ως εκ τούτου, διαμορφώνεται ένας «πολιτικός» μυθιστορηματικός κόσμος στον οποίο συντελούνται ποικίλες ιδεολογικές και κοινωνικές ζυμώσεις (Μητσιάλη, 2021, σ. 60).

Στον νεαρό αναγνώστη καλλιεργείται η πολιτική σκέψη σε ένα νέο ηθικό και κοινωνικό πλαίσιο (Κατσίκη- Γκίβαλου, 2011·Αργυρίδης, 2012). Παρακολουθώντας την Ελένη Ιοκάστη σε μια τελετουργική εβδομαδιαία συνάντηση με τις φίλες της να μιλούν για το Πολυτεχνείο, ο αναγνώστης συμπάσχει με τον ήρωα που πλήττει από τις ανιαρές και γραφικές συζητήσεις τους. Η ιστορία δίνεται μέσα από σπαράγματα μνήμης των ενήλικων ηρωίδων, όπως συμβαίνει στο έργο *Η Κωνσταντίνα και οι αρχές της*, χωρίς να αποτελεί τον βασικό άξονα του έργου (Κατσίκη- Γκίβαλου, 2012). Την κατάλληλη στιγμή, ωστόσο, ο νεαρός ήρωας και κατ' επέκταση ο αναγνώστης συνειδητοποιούν το ιδεολογικό υπόβαθρο της Ελένης Ιοκάστης, όταν καλείται να αποδεχτεί ως φίλο της έναν άστεγο ή να ανοίξει με κλειδί τις αλυσίδες, ώστε να επιτρέψει την είσοδο των προσφυγόπουλων στο σχολείο. Οι παραπάνω συνειδητές αποφάσεις φωτίζουν το κοινωνικο- πολιτικό υπόβαθρο της ηρωίδα, επιχειρώντας, παράλληλα, τη γεφύρωση του ηλικιακού χάσματος της «γραφικής» θείας με τον δεκάχρονο ήρωα και της υπερήλικης συγγραφέα με το σύγχρονο αναγνωστικό κοινό. Ο Ίκαρος ατενίζει τη ζωή με την αθωότητα ενός παιδιού, προσλαμβάνοντας τις σημαντικές κοινωνικές εξελίξεις που διαδραματίζονται γύρω του με διάθεση συμπόνοιας και αποδοχής, ενώ σταδιακά οδηγείται από την άγνοια στη γνώση του κόσμου και του εαυτού του.

Σχολικός εκφοβισμός και κοινωνικός αποκλεισμός

Στο *Ένα παιδί από το πουθενά* το σχολείο αποτελεί τον λογοτεχνικό τόπο στον οποίο βιώνονται οι κοινωνικές ανισότητες και από τον οποίο εκπηγάζουν τα προβλήματα στη ζωή του Ίκαρου. Το σχολικό περιβάλλον αντιμετωπίζεται από την Άλκη Ζέη ως χώρος εκδίπλωσης κοινωνικών και πολιτισμικών προβληματισμών, όπου οι ήρωες έρχονται αντιμέτωποι με τις κοινωνικές ανισότητες που βασίζονται σε ποικίλες διαφοροποιήσεις (Μητσιάλη, 2021). Ο Ίκαρος έχοντας επίγνωση της δικής του διαφορετικότητας που οφείλεται στην ιδιαίτερη οικογενειακή του κατάσταση, καθώς μεγαλώνει με τη θεία του και χωρίς γονείς, δέχεται εκφοβισμό και περιθωριοποιείται κοινωνικά από τον Πάνο και την παρέα του, τους «νταήδες» του σχολείου.

Στο πλαίσιο του σχολικού περιβάλλοντος ο εκφοβισμός είναι λεκτικός, αποτελώντας μια υπενθύμιση της διαφορετικότητάς του, ωστόσο, εκτός σχολικού περιβάλλοντος, ο εκφοβισμός ακολουθεί την αγριότητα της εποχής μας. Στο έργο *Ένα παιδί από το πουθενά* η Άλκη Ζέη δεν διστάζει να καταγράψει ένα ακραία βίαιο επεισόδιο σχολικού εκφοβισμού, όταν ο Πάνος και οι ακόλουθοί του κυνηγούν με σουγιά τον Ίκαρο. Στο σημείο αυτό η πλοκή κορυφώνεται, ενώ το περιστατικό γίνεται αφορμή ο Ίκαρος να γνωρίσει τον άστεγο άντρα που του σώζει τη ζωή (Ζέη, 2019).

Παράλληλα, αποκαλύπτεται στον Ίκαρο ένα βαθιά κοινωνικό πρόβλημα. Εδώ, η συγγραφέας εντάσσει στο μυθιστόρημα έναν περιθωριακό χαρακτήρα, ο οποίος ζει στα όρια του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος, ως μια πρόκληση στις κοινωνικές νόρμες και τα κοινωνικά στερεότυπα της εποχής (Κωτόπουλος, 2011a). Ο άτυχος άντρας έμεινε άστεγος, όταν τον υποχρέωσε σε μετακόμιση ο ιδιοκτήτης από το εργαστήριο παπουτσιών του στο κέντρο της Αθήνας, καθώς διέμενε σε μια κάμαρα στην πίσω αυλή. Ο άστεγος σώζει το παιδί και ενημερώνει το σχολείο για το περιστατικό, ενώ σταδιακά αποκτά στη ζωή του εξέχοντα ρόλο. Για τον Ίκαρο, ο άστεγος γίνεται ο «θείος Νώντας», υποκαθιστώντας μια συγγένεια εξ αίματος με μια σχέση ουσίας (Ζέη, 2019, σ. 51). Με την επιλογή ενός περιθωριακού χαρακτήρα, ενός ανθρώπου που ζει κοινωνικά και οικονομικά αποκλεισμένος, η συγγραφέας φαίνεται να συνδιαλέγεται με τον τρόπο που συγκροτούνται οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής, διαμορφώνοντας ανάλογους χαρακτήρες (Νάτσινα, 2015).

Γνωριμία με τον «άλλον» και τον εαυτό

Η ζωή του Ίκαρου αλλάζει, όταν ο γυμναστής του σχολείου, ο κύριος Αργύρης, λαμβάνει τον ρόλο του μέντορα, επιδιώκοντας να δώσει ποικίλα κοινωνικά ερεθίσματα στο παιδί. Ο γυμναστής-«γητευτής», όπως αποκαλείται από το παιδί, ζητά από τη θεία του να τον συνοδεύσει κατά τις καλοκαιρινές διακοπές στον γενέθλιο τόπο του, στα Μίτζινα της Πελοποννήσου, μαζί με τη γοητευτική φίλη του, τη Στέλλα, που σπουδάζει κινηματογράφο στο Παρίσι, ώστε να συμμετάσχει στο ντοκιμαντέρ που ετοιμάζει. Η θεία δέχεται και ο Ίκαρος βιώνει μοναδικές εμπειρίες που τον φέρνουν πιο κοντά στην ανακάλυψη της προσωπικής του ταυτότητας.

Η παραπάνω συνειδητοποίηση προκύπτει μέσα από την ετερότητα, όταν ο Ίκαρος γίνεται φίλος με ένα παιδί πρόσφυγα, τον Ασάντ (Ζέη, 2019, σσ. 73-82). Ο «άλλος» γίνεται αφορμή ο Ίκαρος να αποδεχτεί τις αδυναμίες του και να επανεκτιμήσει τις δυνατότητές του. Παράλληλα, η συγγραφέας, αξιοποιώντας τις αλληλέγγυες και αθώες προθέσεις των δυο παιδιών, προκρίνει τον τρόπο που μπορεί να λειτουργήσει η διάδραση των διαφορετικών πολιτισμών, μέσα από την αλληλοβοήθεια και την κατανόηση.

Η Άλκη Ζέη προσεγγίζει τη διαφορετικότητα μέσα από το μοτίβο του «ξένου», αντίστοιχο με αυτό στη *Μωβ ομπρέλα* (Κωτόπουλος, 2011b). Η επαφή με τη διαφορετικότητα μέσω της λογοτεχνίας αποτελεί εγγενές γνώρισμα του λογοτεχνικού κόσμου. Μέσα από το λογοτεχνικό κείμενο, τίθενται ζητήματα που σχετίζονται με τη

διαμόρφωση και «κατασκευή της έννοιας της ταυτότητας», αλλά και με τη δημιουργία «στερεοτύπων» για τον ξένο, τον διαφορετικό (Παπαρούση 2005, σ. 286). Άλλωστε, η γλωσσική και υφολογική ποικιλία που προσφέρουν τα λογοτεχνικά κείμενα μπορούν να αποτελέσουν το έναυσμα της επαφής και αλληλεπίδρασης με τον «άλλον» (Αποστολίδου, 2007). Αφενός, μέσα από τη λογοτεχνία ο νεαρός αναγνώστης μπορεί να υιοθετήσει ή να αναιρέσει στερεότυπες κρίσεις για τους άλλους, ακολουθώντας μια πορεία διαμόρφωσης της προσωπικής του ταυτότητας (Παπαρούση, 2011). Αφετέρου, το άτομο, προκειμένου να ανακαλύψει και να αντιληφθεί την ταυτότητά του, πρώτα αποδέχεται την ταυτότητα του «άλλου», επομένως, η συνειδητοποίηση της δικής του ταυτότητας ορίζεται μέσα από την ετερότητα (Αραβανή 2015).

Αντίστοιχα, ο Ίκαρος, βιώνοντας μια παράλληλη πορεία με τον αναγνώστη, αυτοπροσδιορίζεται μέσα από την ταύτιση με τον «άλλον», όταν συνειδητοποιεί ότι ο Ασάντ είναι όπως ο ίδιος, ένα ακόμη «παιδί απ' το πουθενά» (Ζέη, 2019, σ. 150). Ο Ίκαρος εδώ συνδιαλέγεται ανοιχτά με τον *Μικρό πρίγκηπα*, αφού και ο ίδιος ήταν ένας ήρωας «από το πουθενά», όπως και κάθε προσφυγόπουλο (Ζερβού, 2020). Το ταξίδι αυτό λαμβάνει πραγματικές και συμβολικές διαστάσεις με τον τρόπο που σφυρηλατείται η προσωπικότητα του Ίκαρου. Η επίγνωση της ταύτισης με τους δυο μυθολογικούς ήρωες, γίνεται το σημείο συνάντησης όχι μόνο με την ετερότητα, αλλά και αφετηρία για την κοινωνική αφύπνιση του ήρωα, αφού μέσα από το βίωμα οδηγείται στην αποδοχή του «άλλου» και του εαυτού, στην κατανόηση και στην αλληλεγγύη.

Η επιστροφή από το ταξίδι της γνώσης και της ωρίμανσης σηματοδοτείται τον Σεπτέμβρη με το περιστατικό του αποκλεισμού των προσφυγόπουλων από το σχολείο. Ο Ίκαρος γίνεται αυτόπτης μάρτυρας του συμβάντος, όταν μαμάδες σφραγίζουν με αλυσίδες την είσοδο του σχολείου, προκειμένου να «προστατεύσουν» τα παιδιά τους (Ζέη, 2019). Με θαυμασμό παρακολουθεί την «εξημερωμένη» Ελένη- Ιοκάστη, την αφανή ηρωίδα της καθημερινότητας να ανοίγει τις αλυσίδες, παραμερίζοντας τις άλλες μαμάδες. Στο σημείο αυτό αποκαθίσταται η συναισθηματική σχέση με τη θεία, ενώ αναδεικνύεται ο ρόλος των απλών και κοινωνικά συνειδητοποιημένων ανθρώπων στην επίλυση κοινωνικών ακανθωδών προβλημάτων. Αφενός, αποδίδεται η προσφυγική κρίση στις πραγματικές της διαστάσεις χωρίς «ωραιοποιήσεις», αλλά με ρεαλισμό (Ζερβού, 2020, σ. 8). Αφετέρου, υπογραμμίζεται το κοινωνικό χρέος των ενηλίκων απέναντι στην προστασία των δικαιωμάτων όλων των παιδιών και προβάλλεται το αίτημα για την αποδοχή του «άλλου».

Η συμπερίληψη ως βίωμα μέσα από τις κοινωνικές επιλογές των ηρώων

Παρατηρώντας τον τρόπο που δομούνται οι κοινωνικές συνθήκες στη ζωή του Ίκαρου, αναδύονται ποικίλοι τρόποι αντίδρασης και διαχείρισης των κοινωνικών προβλημάτων. Παρακολουθούμε τον ήρωα να οδηγείται από την κοινωνική άγνοια στη γνώση του κόσμου και του εαυτού, βιώνοντας ποικίλες κοινωνικές προκλήσεις σε μια πορεία προς την ενηλικίωση. Μέσα από την εμπειρία δύσκολων καταστάσεων καλείται να πάρει αποφάσεις που καταδεικνύουν τις επιλογές του. Κάθε περιπέτεια στη ζωή του Ίκαρου

οδηγεί σε μια λύση, ενώ κάθε κοινωνικό αδιέξοδο αποκαλύπτει ένα έτερο κοινωνικό πρόβλημα.

Παράλληλα, πλαισιώνεται από πρόσωπα που ενεργούν σύμφωνα με τις ηθικές αξίες και κοινωνικο-πολιτικές τους καταβολές, άλλες φορές εμπνέοντας τον Ίκαρο και άλλες απωθώντας τον. Μέσα από αυτή τη διαδρομή ο ήρωας διαμορφώνεται κοινωνικά, ακολουθώντας τον δρόμο της αποδοχής και της ανθρωπιάς. Αντίστοιχα, το παιδί αναγνώστης, απολαμβάνει αισθητικά το έργο, ενόσω δοκιμάζει τα κοινωνικά όρια της εποχής, διερευνώντας και επιδοκιμάζοντας τις συνθήκες που τη διαμορφώνουν. Κατ' επέκταση, ο αναγνώστης γίνεται κοινωνός των προβλημάτων της πραγματικότητας που τον βοηθούν να μετεξελιχθεί σε έναν «δημιουργικό, ενεργό πολίτη» (Κατσίκη- Γκίβαλου, 2011, σ. 22).

Η λογοτεχνία αποκαλύπτει στον αναγνώστη κόσμους ανοίκειους και οδηγεί στην απόκτηση βιωμάτων και εμπειριών μέσα από τις ιστορίες άλλων ανθρώπων, διευρύνοντας την οπτική του (Αναγνωστόπουλος, 2011). Παράλληλα, μέσα από την ανάγνωση λογοτεχνικών κειμένων ο αναγνώστης εισέρχεται σε μια άγνωστη καθημερινότητα, επικοινωνεί με διαφορετικούς ανθρώπους και μέσα από αυτή τη διαδικασία διδάσκεται τη «μέθεξη και τη συμπάθεια», τοποθετώντας τον εαυτό του σε επίπεδο φανταστικό, στον ρόλο του «άλλου». Η ανάγνωση είναι ένας τύπος ψυχικών εξερευνήσεων, απρόσιτων στην οικεία καθημερινότητα, που ενθαρρύνει το παιχνίδι της φαντασίας, ενδυναμώνει τη συμπάθεια για τον «άλλον» και οδηγεί στη βαθύτερη κατανόηση του κόσμου (Hawthorn 1999, σσ. 194-197).

Ο Ίκαρος στο *Ένα παιδί από το πουθενά* ακολουθεί μια αντίστοιχη πορεία βιώματος με αυτή του αναγνώστη κατά το ταξίδι του προς την ενηλικίωση. Σύμφωνα με την Κατσίκη-Γκίβαλου (2005, σσ. 14-15), η λογοτεχνία ενισχύει την κοινωνική συνείδηση του αναγνώστη και οδηγεί στη «συνθετική αντιμετώπιση της ζωής». Το παιδί μέσα από το λογοτεχνικό κείμενο γνωρίζει την πραγματικότητα, κινητοποιεί τη φαντασία του και ικανοποιεί την περιέργειά του, δίνοντας απαντήσεις. Στο έργο, αντίστοιχα, ο Ίκαρος βιώνει κοινωνικές καταστάσεις και αντιμετωπίζει προβληματισμούς που τον οδηγούν στη γνώση της πραγματικής ζωής και στη διαχείρισή της. Μέσα από τη διαδικασία του βιώματος διερευνά τα κοινωνικά όρια, αποκτώντας κοινωνική συνείδηση και ενσυναίσθηση.

Εκτός από τον Ίκαρο, την επιλογή της συμπερίληψης και της κατανόησης φαίνεται ότι ακολουθούν και τα υπόλοιπα πρόσωπα του έργου. Στον χώρο του σχολείου, η δασκάλα, η κυρία Βάσω, προσπαθεί να εντάξει όλους τους μαθητές στη μαθησιακή διαδικασία, ενώ ο γυμναστής, ο κύριος Αργύρης επιδιώκει να προσεγγίσει τον Ίκαρο δίνοντας ευκαιρίες σε όλα τα παιδιά. Παράλληλα, οι δυο φίλοι του Ίκαρου, η Ξένια και ο Μίλτος, πλησιάζουν τον Πάνο, όταν παραμένει μόνος στην αυλή λόγω τιμωρίας. Σε κοινωνικό επίπεδο, ο θεός της Ξένιας προσφέρει στον άστεγο και άγνωστο άντρα φαγητό και στέγη, βρίσκοντας λύση στο πρόβλημά του, ενώ η Ελένη- Ιοκάστη αποδέχεται τον άστεγο και λειτουργεί αλληλέγγυα προς τους πρόσφυγες (Ζέη, 2019). Οι παραπάνω

επιλογές των προσώπων διαπνέονται από ανθρωπιά και αλληλεγγύη για τον συνάνθρωπο που ζει αποκλεισμένος, που τιμωρείται για τα λάθη του ή είναι διαφορετικός.

Εξετάζοντας τις επιλογές των προσώπων του έργου, ο ήρωας φαίνεται να χαράσσει τις συμπεριφορές του πάνω σε ένα ήδη διαμορφωμένο κοινωνικο-πολιτικό και ηθικό πλαίσιο. Ως εκ τούτου, οι δικές του επιλογές προκύπτουν αυθόρμητα, ως επακόλουθο της βιωμένης εμπειρίας του περιβάλλοντος, στηριγμένες σε έναν συμπεριληπτικό άξονα αποδοχής και ενσυναίσθησης. Λαμβάνοντας υπόψη αφενός, ότι το λογοτεχνικό κείμενο αλληλεπιδρά με τις κρατούσες κοινωνικο-πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, τις ερμηνεύει σημειολογικά, ανιχνεύοντας τρόπους επικοινωνίας με τον αναγνώστη (Κωτόπουλος, 2011b) και, αφετέρου, ότι η συμπερίληψη σχετίζεται με τον τρόπο που μαθαίνει κανείς να ζει μέσα από τη διαφορετικότητα, αλλά και να διδάσκεται από αυτήν (Messiou & Ainscow, 2020), θα λέγαμε ότι στο έργο η βιωμένη πραγματικότητα προσεγγίζεται συμπεριληπτικά. Η συγγραφέας, αποφεύγοντας τον διδακτισμό, συνθέτει γύρω από τον ήρωα ένα λογοτεχνικό σύμπαν που είναι άλλοτε συγκρουσιακό και άλλοτε συμμαχικό, αναδεικνύοντας τις επιλογές και την ορθή στάση απέναντι σε σύγχρονους προβληματισμούς. Ο τρόπος που απαντούν οι ήρωες στις σύγχρονες προκλήσεις διαπνέεται από πνεύμα συμπερίληψης και αλληλεγγύης, υπαγορεύοντας έμμεσα την αποδεκτή κοινωνική στάση.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, η Άλκη Ζέη πλάθει με την ευαίσθητη ματιά της έναν σύγχρονο μυθοπλαστικό κόσμο, από τον οποίο αναδύονται ποικίλες κοινωνικές προκλήσεις και αδιέξοδα. Σε αυτό το πλουραλιστικό περιβάλλον τοποθετεί τον Ίκαρο, ένα παιδί «από το πουθενά» που αναζητά τη δική του ταυτότητα στην πορεία προς την ενηλικίωση. Η εύρεση της ταυτότητας του ήρωα επιτυγχάνεται μέσα από την αποδοχή της ετερότητας και την επίγνωση του κόσμου και του εαυτού. Αξίζει να σημειωθεί ότι η συγγραφέας αφουγκράζεται τις κοινωνικές προκλήσεις της εποχής και συγκροτεί για τα πρόσωπα του έργου ένα περιβάλλον ανασφάλειας, όπου κυριαρχούν οι εκπαιδευτικές και κοινωνικές ανισότητες, η έλλειψη οικογενειακών δεσμών, η άγνοια και τα στερεότυπα. Στο έργο *Ένα παιδί από το πουθενά* οι ήρωες έρχονται αντιμέτωποι με κοινωνικές προκλήσεις και προβλήματα που απαιτούν άμεσους τρόπους αντίδρασης.

Εξετάζοντας τις επιλογές και τις πράξεις των ηρώων υπό το πρίσμα της συμπερίληψης, διαπιστώνουμε ότι στο έργο προβάλλονται συμπεριληπτικές πρακτικές που βασίζονται πάνω σε ανθρωπιστικές αξίες και ιδεώδη. Η συμπερίληψη δεν επιτυγχάνεται στο έργο επιφανειακά, με διδακτισμό και ηθικοπλαστικές υπομνήσεις, αλλά προκύπτει αβίαστα μέσα από το κοινωνικό και ηθικό παρελθόν των ηρώων, τις δίκαιες επιλογές τους και τις πράξεις τους. Επομένως, η συγγραφέας λαμβάνει υπόψιν της τα σύγχρονα κοινωνικά συμφραζόμενα, δίνοντας το δικαίωμα επιλογής στους ήρωες του έργου. Οι επιλογές τους αποτελούν επακόλουθο των βιωμένων κοινωνικών εξελίξεων και υπαγορεύονται όχι μόνο από λόγια, αλλά συνοδεύονται και από τις αντίστοιχες συμπεριληπτικές πράξεις. Η ανάδειξη της συμπερίληψης, ως απάντηση στις

κοινωνικές προκλήσεις της εποχής, καθιστά το έργο *Ένα παιδί από το πουθενά* ένα σύγχρονο εφηβικό ανάγνωσμα. Παράλληλα, η πρωτοπρόσωπη αφήγηση των εμπειριών επιτρέπει την ταύτιση του παιδιού-αναγνώστη με το παιδί-ήρωα της ιστορίας, καθώς η φωνή του ήρωα μπαίνει σε πρώτο πλάνο και γίνεται η φωνή κάθε παιδιού «από το πουθενά». Επομένως, η ανάδειξη της συμπερίληψης στο έργο, ως αξία, επιτυγχάνεται με τρόπο διττό· αφενός, προωθείται μέσα από τις επιλογές των προσώπων που διέπονται από ανθρωπιά και, αφετέρου, σχετίζεται με την πρωτοπρόσωπη αφήγηση, περικλείοντας τη φωνή όλων των παιδιών.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσσα

- Αναγνωστόπουλος, Β.Δ (2011). Μορφές και μέσα αφήγησης στο χώρο της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους. Στο Τ. Δ. Τσιλιμένη (Επιμ.), *Αφήγηση και Εκπαίδευση: Εισαγωγή στην τέχνη της αφήγησης- Άρθρα και μελετήματα*, (σ. 193-214). Αθήνα: Επίκεντρο.
- Αποστολίδου, Β. (2007). *Κλειδιά και αντικλειδιά: Ανάγνωση και ετερότητα*. Αθήνα: ΕΚΠΑ.
- Αραβανή, Ε. (2015). «Ο μειονεκτικός Άλλος» ή ο διαφορετικός Άλλος...» Διδακτικοί προβληματισμοί & προσανατολισμοί για την καλλιέργεια του Πολιτισμικού Γραμματισμού μέσα από το μάθημα της Λογοτεχνίας. Στο Μ. Δημάση (Επιμ.), *Λογοτεχνία και διαπολιτισμικές διαδρομές: Διεθνές Συνέδριο, Κομοτηνή, 30-31 Μαΐου 2014: Πρακτικά*.
- Αργυρίδης, Μ. Ι. (2012). *Άλκη Ζέη: Η τέχνη του να μιλάς στα παιδιά με «έντιμο» τρόπο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ζέη, Α. (2019). *Ένα παιδί από το πουθενά*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ζερβού, Α. (2020). Εξιτορώντας την προσφυγιά και την αναγκαστική μετανάστευση στα παιδικά βιβλία - Υπερβαίνοντας την παιδαγωγική λογοκρισία. *Κείμενα*, 31. Ανακτήθηκε 5 Μαΐου 2023, από <https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.kei.2020.684>
- Κανατσούλη, Μ. (2015). Σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία για εφήβους: οδεύοντας σε μια αβέβαιη ενηλικίωση(;). Στο Κ.Α. Δημάδης (Επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία: Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, 2-5 Οκτωβρίου 2014: Πρακτικά*, 3 (σ. 769- 785). Αθήνα: ΕΕΝΣ.
- Κατσίκη-Γκίβαλου, Α. (2005). Η θέση της λογοτεχνίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Ζητήματα και προοπτικές. Στο Τ. Καλογήρου, & Κ. Λαλαγιάννη, (Επιμ.), *Η Λογοτεχνία στο Σχολείο. Θεωρητικές προσεγγίσεις και διδακτικές εφαρμογές στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση* (σσ. 13-25). Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Κατσίκη- Γκίβαλου, Α. (2008). Λογοτεχνική ανάγνωση και σχολείο. Στο Δ. Πολίτης (Επιμ.), *Λογοτεχνικό Βιβλίο και Σχολείο: Ημερίδα, Αθήνα 3 Μαρτίου 2008: Πρακτικά* (σ. 13-22). Αθήνα: Παπαδόπουλος.

- Κατσίκη- Γκίβαλου, Α. (2011). *Το θαυμαστό ταξίδι: Μελέτες για την Παιδική Λογοτεχνία*. Αθήνα: Πατάκη (16^η έκδοση).
- Κατσίκη- Γκίβαλου, Α. (2012). Το πεζογραφικό έργο της Άλκης Ζέη: Από το «εγώ στο «εμείς». *Διαβάζω*, 528. Ανακτήθηκε 7 Μαΐου 2023, από [Τεύχος 528 by Diavazo.gr - Issuu](https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.kei.2015.598)
- Κατσίκη- Γκίβαλου, Α.(2015). Βιωμένη πραγματικότητα, μαρτυρία και ιστορία στο νεότερο παιδικό και εφηβικό λογοτεχνικό βιβλίο. *Κείμενα*, 21. Ανακτήθηκε 7 Μαΐου 2023, από <https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.kei.2015.598>
- Κιοσσές, Σ. (2018). Λογοτεχνία για παιδιά και εφήβους: σύγχρονες θεωρητικές και διδακτικές προσεγγίσεις σε διεθνές επίπεδο. *Κείμενα*, 27. Ανακτήθηκε 5 Μαΐου 2023, από <https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.kei.2018.641>
- Κωτόπουλος, Τ. Η. (2011a). Οικογένεια και περιθωριακός ήρωας. Ιδεολογική λειτουργία, συμβάσεις και ανατροπές στη σύγχρονη ελληνική Εφηβική Λογοτεχνία. *Κείμενα*, 14. Ανακτήθηκε 5 Μαΐου 2023, από [https:// doi.org /10.26253/heal.uth.ojs.kei.2011.534](https://doi.org/10.26253/heal.uth.ojs.kei.2011.534)
- Κωτόπουλος, Τ. Η (2011b). Εφηβική Ελληνική Λογοτεχνία και Κοινωνικό Περιθώριο. Στο Τ. Η Κωτόπουλος, & Δ. Σουλιώτη (Επιμ.), *Θέματα Παιδικής Λογοτεχνίας: Διημερίδα, Φλώρινα, 21-22 Ιανουαρίου 2011: Πρακτικά* (σσ. 93- 162).
- Μάμας, Χ. (2014). Συμπεριληπτική και διαπολιτισμική εκπαίδευση: δύο όψεις του ίδιου νομίσματος; Στο Χ. Χατζησωτηρίου, & Κ. Ξενοφώντος, (Επιμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση: προκλήσεις, παιδαγωγικές θεωρήσεις και εισηγήσεις*. Καβάλα: Σαΐτα.
- Μητσιάλη, Α. (2021) Άλκη Ζέη: οι ανισότητες στο σχολείο και η παιδαγωγική της αντίστασης, *Κριτική Εκπαίδευση* 2, 58-71.
- Νάτσινα, Α. (2015). Λογοτεχνικοί χαρακτήρες, ιδεολογία και στερεότυπα. Στο Β. Βασιλειάδης, & Κ. Δημοπούλου, (Επιμ.), *Σελιδοδείκτες-Για την ανάγνωση της λογοτεχνίας* (σσ. 100-107). Θεσσαλονίκη: ΚΕΓ.
- Παπαρούση, Μ. (2005). Στοιχεία λογοτεχνικής θεωρίας και εκπαιδευτική πράξη: ζητήματα ετερότητας στα Ανθολόγια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Στο Τ. Καλογήρου, & Κ. Λαλαγιάννη, (Επιμ.), *Η Λογοτεχνία στο Σχολείο. Θεωρητικές προσεγγίσεις και διδακτικές εφαρμογές στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση* (σσ. 283-298). Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Παπαρούση, Μ. (2011). Στοιχεία λογοτεχνικής θεωρίας και εκπαιδευτική πράξη: ζητήματα ετερότητας στα «Ανθολόγια» της Πρωτοβάθμιας. Στο Τ. Δ. Τσιλιμένη (Επιμ.), *Αφήγηση και Εκπαίδευση: Εισαγωγή στην τέχνη της αφήγησης-Άρθρα και μελετήματα* (σσ. 271-290). Αθήνα: Επίκεντρο.
- Τσερμίδου, Λ., & Ζώνιου-Σιδέρη, Α. (2020). Η διαφοροποιημένη παιδαγωγική στο πλαίσιο της ενταξιακής εκπαίδευσης: ερευνώντας τις πρακτικές τελειόφοιτων νηπιαγωγών. *Διάλογοι! Θεωρία και Πράξη στις Επιστήμες Αγωγής και Εκπαίδευσης*, 6, (61-76). Ανακτήθηκε 5 Μαΐου 2023, από [https:// ejournals. e-publishing. ekt.gr /index.php/dialogoi/article/view/23334](https://ejournals.e-publishing.ekt.gr/index.php/dialogoi/article/view/23334)

Μεταφρασμένη

Hawthorn, J. (1999). *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο. Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας* (Μ. Αθανασοπούλου Μτφρ.). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Saint-Exupery, A. (2015). *Ο Μικρός πρίγκιπας* (Α. Ζέη Μτφρ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ξενόγλωσση

Ainscow, M. (2020). Promoting inclusion and equity in education: lessons from international experiences. *Nordic Journal of Studies in Educational Policy*, 6(1), 7-16. Ανακτήθηκε 8 Μαΐου 2023, από <https://doi.org/10.1080/20020317.2020.1729587>

Ainscow, M. (2021). Inclusion and Equity in Education: Responding to a Global Challenge. Στο A. Köpfer, J. J. W. Powell, & R. Zahnd, (Eds), *Handbuch Inklusion international / International Handbook of Inclusive Education: Globale, nationale und lokale Perspektiven auf Inklusive Bildung / Global, National and Local Perspectives* (pp. 75-88). Verlag Barbara Budrich. Ανακτήθηκε 8 Μαΐου 2023, από <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1f70kvj.7>

Gidley, J., Hampson, G., Wheeler, L., & Beredede- Samuel, E. (2010). Social inclusion: Context, theory and practice. *The Australasian Journal of University Community Engagement*, 5(1), 6–36. Ανακτήθηκε 8 Μαΐου 2023, από <https://researchrepository.rmit.edu.au/esploro/outputs/journalArticle/Social-inclusion-Context-theoryand-practice/9921857731901341>

Messiou, K., & Ainscow, M. (2020). Inclusive inquiry: student-teacher dialogue as a means of promoting inclusion in schools. *British Educational Research Journal*, 46,(3), 670-687. Ανακτήθηκε 10 Μαΐου 2023, από <http://eprints.gla.ac.uk/211823/>

Oxoby, R. (2009). Understanding social inclusion, social cohesion, and social capital. *International Journal of Social Economics*, 36(12), 1133-1152. Ανακτήθηκε 8 Μαΐου 2023, από www.emeraldinsight.com/0306-8293.htm